

МРНТИ16.01.29

Ф.Оразбаева

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ҰЛТ РУХЫНЫҢ ҚОС ҚАНАТЫ

Аннотация: Қазақ Елінің басты құндылықтарына жататын тіл мен әдебиет ұлттық рухымыздың қос қанаты бола келіп, ұрпақ тәрбиелеудің негізгі факторлары болып саналады. Алаш арыстары ел мен ұлтты сақтау мәселесіне қатысты тілдің рөлі мен маңызын айта келіп, ұлт болашағын тіл, әдебиет, мәдениет, өнер, білім салаларымен байланыстырады.

Тірек сөздер: ұлттық рух, тіл, әдебиет, үдеріс, базалық білім, құндылық, ұлттық тәрбие, интеллектуал ұрпақ, ұстаз, болашақ.

Ф.Оразбаева

Член-корреспондент НАН РК, доктор педагогических наук, профессор
город Алматы, Казахстан

ДВЕ ГРАНИ ДУХОВНОСТИ НАЦИИ

Аннотация. Язык и литература как основные ценности казахского народа и две грани национальной духовности считаются важным фактором в воспитании нового поколения. Деятели Алаш подчеркивая особую роль языка в вопросах сохранения национальной целостности, тесно связывают будущее нации с понятиями язык, литература, культура, искусство и знание.

Ключевые слова: национальная духовность, язык, литература, процесс, базовое образование, ценность, национальное воспитание, интеллектуальное поколение, учитель, будущее.

F. Orazbayeva

Correspondent-member of NAS of RK, doctor of pedagogical sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

TWO FACETS OF SPIRITUALITY

Annotation. Language and literature as the main values of the Kazakh people and two facets of national spirituality are considered an important factor in the education of the new generation. Alash figures emphasizing the special role of language in the preservation of national integrity, closely link the future of the nation with the concepts of language, literature, culture, art and knowledge.

Keywords: national spirituality, language, literature, process, basic education, value, national education, intellectual generation, teacher, future.

Алаш арыстары ел тәуелсіздігі үшін күрес жүргізе отырып, тіл мен әдебиетті, білім мен мәдениетті ұлтты сақтаудың басты құралы санаған. Олардың тіл мен әдебиеттің әлеуметтік қызметі мен ел тәуелсіздігін баянды ету жолындағы рөлін

қадап-қадап айтар пікір-көзқарастарын жадымызға түйіп, көкірегімізде сақтап, басшылыққа алу арқылы біз өмір сүру, білім беру, бала тәрбиелеу үдерістерінде алға қойған мақсат-мүддемізге жетеміз.

Құндағында жатып бесік жырын тыңдаған, ананың уыз сүтіне қанып, ұлы дүние дауысын да ана тілінде естіп, өміртану, адамтану, қоғамтану мектебін де ана тілі арқылы таныған, қабылдаған алаш өкілдерінің бәріне тән қасиет – қазақтың шұрайлы, бейнелі көркемсөзіне деген құрмет пен құштарлық.

Сол қасиет оларға ондаған ғасырлық тарихы бар бай сөз өнерін бағалауға, сөздің ел өміріндегі орнын дәл танып, анықтауға ықпал еткен. Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұхтар Әуезовты айтпағанда, өмірінің біраз кезеңі айдауда – Саратов қаласында саяси шектеуде өткен *Әлихан Бөкейхановтың* алыста жатып, ұлы Абай туралы мақала жазуы, орыс тілінен қазақ тіліне тәржімалар жасауы бүгінгі ана тілінен алыстап бара жатқан ұрпаққа үлгі болмайды деп кім айта алады?! Жалғыз Әлихан Бөкейханов емес, кәсібі, мамандығы, ортасы бөлек екеніне қарамай алаш арыстарының көбі тілді, өнерді, әдебиетті, тарихты ұлт руханиятының негізі, әрі-беріден соң ұлттық мемлекеттің арқауы санаған.

Қарап отырсаңыз, арыстар ұсынар рух пен тіл хақындағы ұстанымдар төркінінде ұлтты сүю мен ұлтты құрметтеудің ғажайып үлгісі тұр. Алаш арыстарының тіл – ұлт тағдырының айнасы дегенге саяр тарихи тұжырымдары соның дәлелі. Арада жүз жылдан астам уақыт өтсе де қоғам дамуын анықтар, өз құндылығын жоймаған сол пікірлерді оқып отырып, еріксіз сүйсінесіз. Өйткені ол пікірлер астары мен төркінінде бүгінгі күннің көкейтесті мәселелері жағыр...

«Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын да алып жүре алмайды», – дейді Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов. Шынтуайтына келгенде, ел тағдырын тура жолға бастаған ұлы тұлғалар туралы анық сөз енді-енді айтыла бастағаны ақиқат емес пе?!

Көшбасшы болу қазақ тарихында хандар мен билердің халықты ұйыта білер шешендігімен, әділетті шешім шығара алар ой-парасатымен, қара қылды қақ жарар әділдігімен, батылдығымен өлшенген. Шешен болу үшін қазақтың тілін жетік білу керек. Әділетті болу үшін халықтың жай-күйін, тұрмыс-тіршілігін, сыртқы-ішкі жағдайын, сұранысын толық зерделеу қажет. Ұлттың, халықтың психологиясын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, өмір сүру ұстанымын ескере отырып, әрекет ету, шешім қабылдау елдікті сақтау мен адамды қорғаудың кепілі болған. Осы критерийлердің барлығы ұлттық руханияттың негізін қалайтынын ұлт ұстазы ашық айтқан.

Әлихан Бөкейхановтың төрағалығымен «Алаш» партиясы құрылғаннан кейін 1917 жылдың сәуір-мамыр айларында бірнеше облыс – уезд орталықтарында аймақтық съездер өткенін тарихтан білеміз. Сондай жиынның алғашқысы – Орал қаласында 19-22 сәуір аралығында болған қазақтардың 1-ші съезі. Осы съездегі *Жаханиша Досмұхамедовтың* сөйлеген сөзі қазақ халқының тәуелсіздігімен қатар ел басқару ісіне, мемлекеттік тіл мәртебесіне, оның қолданылу кеңістігіне арналған. Ол: *«Біздің мақсатымыз – ел билеуді халықтың өз қолына беру, қазақ халқы автономияға ие болып, алдағы уақытта өз тағдырын өз қолына алады. Қалың қазақты аяусыз қанаған патша орнынан түсті. Ендігі жерде қазақты елдің тұрмысын, тілін, әдет-ғұрпын білетіндер ғана басқарады»*, – дей келіп, ұлт руханиятының әлеуметтік қызметін жоғары бағалайды.

XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлері тіл мәселесін ұлт болашағымен, ұрпақ тәрбиесімен байланыстырып, ана тілінің дамуына ерекше көңіл бөлген. Алаш көсемі Ахмет Байтұрсынұлы: *«Егер біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлауымыз керек.*

Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы ешуақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп

болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады», – дейді. Кемеңгер ой иесінің сөйлегенде де, жазғанда да «жат тілді сөздерді араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей», қазақ тілінің бай сөздік қорынан айырылып қалмаңдар деген түйінді пікірі келер ұрпақты сақтандыру үшін айтылғандай.

Алашорда идеологтарының бірінен саналатын Ғұмар Қараштың: «Тіл болмаса, ұлт та болмайды, яғни ұлт бүтіндей өлген, жоғалған ұлт болады. Ең әуелі ана тілі қажет. Егер ана тілін білмесең, сол ұлттың баласы емессің. Ана тілін білмей тұрып, ұлт білімін ала алмайсың. Ұлт білімі болмаса, онда әдебиеттің болмайтыны өзі-ақ белгілі. Әдебиеті жоқ ұлттың өнері де өршімейді», – деген пікірі «Рухани жаңғыру» жағдайында мәдениет пен әдебиеттің маңызын бұрынғыдан да бетер арттыра түсері дау тудырмаса керек.

Тіл мен Рух ұлтты сақтаудың негізгі кепілі дегенде, Алаш арыстары айтқан басты аманат – тіл мен әдебиеттің қоғамдағы орны еске түседі. Өйткені бұл қос ұғым – рухани әлеміміздің өзегі. Осындай іргелі проблеманың тұсында қазіргі кездегі кейбір пәндердің базалық білім мазмұнына қатысты мәселенің бар екенін айтпай кетуге болмайды...

Қазақстанның қазіргі үздіксіз білім беру жүйесінде бастауыш және орта білім беретін салаларда «Қазақ тілі» мен «Қазақ әдебиеті» пәндерінің білім мазмұнының әлсірей бастағаны шындық. Бұл, ең әуелі, осы пәндерге қатысты берілетін білім, білік, дағдылардың байланысын қамтамасыз ететін білім мазмұнының төмен деңгейінен, ұсынылатын материалдардың пән мақсатымен үйлеспейтіндігінен, оқыту барысындағы ортақ ұстанымның жүзеге аспауынан, білім мазмұнының жүйесіздігінен көрінеді.

Бағдарламада берілген шығармалардың сынып оқушыларының жасына, сұранысына, олардың психологиялық ой-санасына сай келмейтіні жөнінде оқытушылар да, ата-аналар да жиі айтады. Көркем шығармалардан берілетін үзінділердің кейбірі баланың қиялына, әдебіне қайшы келсе, енді біреулері мазмұны мен мағынасы тарапынан сын көтермейді. Бұл жеткіншек буынның әдебиетке, сөз өнеріне деген ықыласын әлсіретуге алып келеді. Ал әдебиет пен сөз өнері ана тіліне деген құрметтің, сүйіспеншіліктің қайнары ғой! Қайнары лайланған бастаудан ұлт тілінің ертеңін іздеу мүмкін бе?!

«Әдебиетті ұлтқа деген үлкен махаббатпен оқыту керек!.. Осы бір керек деген сөз қазақ халқымен бірге туып, біте қайнасып кеткендей елестейді»... деуші еді арамьздан ерте кеткен, жаны әдебиет деп сөйлеп, жүрегі әдебиет деп соғатын ҚСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, аты аңызға айналған, Өскемен қаласындағы Жамбыл Жаббаев атындағы мектеп-лицейдің әдебиет пәнінің мұғалімі марқұм Қанипа Бітібаева. Жаратылысынан жомарт, тілге шешен, ойы терең, орыс, қазақ, әлем әдебиеттерінің үлкен білгірі кездескен жерде оқулықтардың білім мазмұны мен құрылымдық жүйесін қазіргі талап тұрғысынан сөз ететін. Тәжірибелі ұстаздың өз мектебінде әдебиетті оқыту мен насихаттаудың өзгеше үлгісін қалыптастырғанын Республика жұртшылығы жақсы біледі. Сондықтан да болар Жамбыл мектебінен түлеп ұшқан түлектердің қай-қайсысы болсын өздерінің біліктілігімен, жан-дүниесінің рухани байлығымен бірден көзге түсетін.

Қанипа Омарғалиқызының дәрісі әдебиетті «жаңа авторлық бағдарламамен» оқытатын, ұлтты тану мен қоғамды танудың, әрі-беріден соң заманды, адамды, қазақты тану мен танытудың тың үлгісі болатын. Ұстаз: «менің өз Абайым, өз Мағжаным, өз Махамбетім, өз Қасымым, өз Әбішім, өз Мұқағалиым, өз Фаризам, өз Оралханым бар», – деп отыратын.

Әдебиет пәні туралы айтқанда, айырықша мән беретін тағы бір жайт – орыстілді мектептерде бұрындары екі бөлек пән болып жүргізілген тіл мен әдебиеттің қазіргі кезде біріктіріліп оқытылуы. Бұл, біздің ойымызша, оқушылардың қазақ тілі мен қазақ әдебиетіне деген ынтасын әлсіретіп, рухани құндылықтарды игеруге апаратын

негізгі пәндердің білімдік мақсаты мен айырмашылықтарын ажырата алмауға әкеліп соғады. Орыс тілді мектептердің басым бөлігі қазақтың балалары екенін бәріміз де білеміз. Онсыз да тілінен алыстап бара жатқан ұрпақтың әдебиеттен – ұлт үшін ең маңызды рухани қазынадан – шеттеуі оның рухани жүдеуіне әкеледі. Бұл, сөз жоқ, ұлт мәдениеті мен өнеріне, ұлт білімі мен тарихына нұқсан келтіреді.

Алашорда үкіметі жетекшілерінің бірі Халел Досмұхамбетұлының: «Тіл – ұлттың жаны. Өз тілін білмеген ел – ел болмайды», – деген сөзі жадымызда. Өз ана тілін өзі қадірлей алмаған елдің ертеңі күмәнді. Қоғамдық қатынаста, еларалық байланыста, адамдардың бірімен-бірінің араласуында өзін-өзі еркін сезінбеген, өзге тілдердің жетегіне ерген тілдің болашағына сену қиын.

Тіл – елдігіміз бен тәуелсіздігіміздің тірегі, ұлт руханиятының асыл арнасы! Осы тұрғыдан келгенде, адамтағдырын шешер басты фактор – тәрбие екеніне алаш арыстары айырықша назар аударған. Ал отбасы мен мектеп – тәрбие көзі. Тілге деген махаббат мектептегі «Қазақ тілі» мен «Қазақ әдебиеті» пәніне деген құр-меттен, отбасындағы әңгімеден, баламен сөйлесуден, сырласудан, олардың ертегі-аңыздарға деген ықыласынан басталады.

Алаш қайраткерлерінің ірі өкілі Қошке Кемеңгерұлы: «*Бақ құмарлықты, кек алғыштықты, жаяу өсекшілдікті жоятын саяси-әлеуметтік тәрбиені күшейту-ді бірінші орынға қойып отырмын*», – дей келіп, ұлы Абай айтқан жағымсыз қылықтардан ұрпақты сақтаудың жолы – әлеуметтік тәрбиенің басты нысандарын анықтау екенін ашып айтқан. Аса көрнекті ғалым-қайраткер тәрбиеге әсер етуші сыртқы-ішкі факторларды айқындай келе бірінші орынға адам тәрбиесін қояды.

Елбасы бағдарламасында баяндалған «*төл тарихымыз – тарлан тарихқа*» және «*адам факторы – адами капиталға*» ендей отырып, «*ұлт жадының тұғырнама-сын*» тәрбиелеу мәселелері бүгінгі күн тәртібіне қойылғаны – замана ағысының көрінісі. Бұл – қазіргі жаһандану дәуірінің шындығы. Осы тақілетті уақыт пәрменін сезіну Қошке Кемеңгерұлы еңбектерінде кеңінен орын алған. Көрнекті жазушы, драматург, әрі ұлттанушы ғалымның отандық тарих ғылымына («*Қазақ тарихынан*»), тіл білімі салаларына, ұлттық аударма мәселесіне, оқулық пен сөздік түзудегі тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметіне қатысты қозғалған ойлары – соның айғағы.

Тілдің маңызы мен мәнін: «*Анаңның, бабаңның тілін жетік біл. Тіл дегеніміз – шежіре*» деп атап көрсеткен – филология ғылымдарының докторы, профес-сор, Алаш зиялысы Құдайбергелі Жұбанов. Ол: «**Тарихы жоқ ел де, тіл де, ұлт та түл**», – деген тұжырымды ұсыну арқылы ұлттық бірегейлікті сақтауға, елдік мүддеге жетуге, қазақтың шежіре тілін келер ұрпаққа аманат етіп жеткізуге бағыт сілттеп, ол үшін тарихты жетік білудің қажеттігіне айырықша тоқталды.

Алаш арыстарының қай-қайсысының да басты арманы – тәуелсіз ел болу, өз тілінде еркін сөйлеу, ұлы дүниемен емін-еркін араласу болатын. Олардың осы жолдағы күресі мен атқарған істері, еткен еңбектері мен ой-пікірлері, заман, қоғам хақындағы тұжырымдары ел жадынан өшкен жоқ.

Алаш арыстарының күресі мен атқарған істері, еңбектері, іргелі мәселелерге қатысты ой-пікірлері, тіл мәртебесіне байланысты тұжырымдары – егемен еліміздің тұғырын бекітетін рухани тамыр арнасы, елдікті сақтаудың алтын көпірі.

Алаш арыстарының аманат етіп қалдырған әдеби-тілдік мұрасын жаңа гуманитарлық білім беру жолында толыққанды іске асыра отырып, ұлттың рухани тамыры мен әлемдік өркениеттің озық үлгілерін қатар меңгерген, бәсекелестікке қабілетті интеллектуалды ұрпақ тәрбиелеу – біздің парызымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] <http://anatili.kazgazeta.kz/news/55313>

[2] <https://tilalemi.kz/article/88>